

HRVATSKI PREPOROD U DALMACIJI I MIHOVIL PAVLINOVIĆ*

Nikša Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji — Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869.* Izd. Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, monografije, knj. 11; Zagreb 1980, s. 395.

Benedikta Zelić-Bučan

O mnogim pojedinačnim problemima i pojedinim osobama, akterima preporodnog pokreta u Dalmaciji, pisalo se je dosta, osobito kroz posljednja dva decenija. Tome su bez sumnje dala poseban poticaj dva znanstvena skupa koja je organizirala Matica Hrvatska, prvi 1962. god. prigodom proslave 100. obljetnice pokretanja glasila Narodne stranke *Il Nazionale — Narodni list* i drugi 1970. god. prilikom proslave 100. godišnjice pobjede Narodne stranke na izborima za pokrajinski dalmatinski sabor. Pisali su zvani i nezvani, sa znanstvenih pozicija i prigodničarsko-publicistički, a ponekad i s očitom tendencijom da se stvari zamute, da se poneki svijetli lik, posebno onaj Mihovila Pavlinovića, ocrni. Jer uvijek se nađe neka sitna dušica, koja u lovu na konjunkturane teme krivo ili pravo ocijeni da bi i takvom rabotom mogla steći poneki poenić u izgradnji svoje karijerice. Ipak, prevagnuli su ozbiljni radovi, koji će biti od koristi pri daljnjem radu na ovoj problematici, posebno kod pisanja sinteza.

U nizu takvih ozbiljnih radova, nadahnutih poštenom znanstvenom značajnošću, pojavila se je prije dvije godine i naslovna knjiga Nikše Stančića, hrvatskog historika mlađe (ne sasvim mlađe) generacije koji se je već afirmirao u hrvatskoj historiografiji upravo svojim istraživanjima i objavljenim radovima iz novije hrvatske povijesti, posebno onima o tematici hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji u drugoj polovici prošlog stoljeća. Više od jednog desetljeća njegovu pažnju posebno privlači stožerna i slojevita ličnost Mihovila Pavlinovića, osobito otkad mu se posrećilo da se je u Dubrovniku namjerio na do sada jedino poznati primjerak Pavlinovićeva političkog programa iz 1869. god. Koristeći se gotovo svom pristupačnom objavljenom i neobjavljenom izvornom gradom, te dosadašnjom literaturom Stančić akribijom stručnjaka u ovoj knjizi razrađuje možda najznačajniji i u dosadašnjoj literaturi najprije-porniji segment u lepezi pojava i problema hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji, a to je pitanje izgradnje hrvatske nacionalne ideologije kao priloga rasvjetljavanju procesa hrvatske nacionalne integracije u okviru preporodnog pokreta u Dalmaciji.

U uvodnim napomenama autor ističe kako je njegova prvotna namjera bila da napiše monografiju o Mihovilu Pavlinoviću kao jednom od naj-

* U povodu 100. obljetnice pobjede narodnjaka u Splitu i prelaska općinske uprave u njihove ruke — donosimo ovaj prikaz o hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji (Uredništvo).

istaknutijih prvaka hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji. No tijekom rada sama izvorna građa ga je ponukala da taj plan proširi na prikazivanje bitnih linija nacionalnog razvitka u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda, unutar kojega je Pavlinović samo jedan od elemenata, ali ga je to tematsko proširivanje postavljenog zadatka prisililo da se vremenski ograniči na samo jedno razdoblje Pavlinovićeve političkog djelovanja, do god. 1869. (9), i to gledano u okviru jednog šireg plana promatranja društvene strukture i promjena u dalmatinskom građanskom društvu u vrijeme narodnog preporoda. Zbog toga je svoj istraživački rad usmjerio istodobno na tri plana: 1) istraživanje geneze socijalnih slojeva koji su sudjelovali u hrvatskom nacionalnom integracionom procesu u vrijeme preporoda; 2) istraživanje problema koji su se javljali u procesu hrvatske nacionalne integracije u pojedinim slojevima dalmatinskog građanstva dvaju njegovih tipova (gradskog i seljačkog) u njihovoj interakciji sa srpskim nacionalnim integracionim procesom i procesom oblikovanja talijanske nacionalne manjine, te širim nacionalnointegracionim procesima na slavenskom Jugu; 3) istraživanje nacionalnih integracionih ideologija kao dijela cjelovite socijalne svijesti. Pri istraživanju na svakom od navedena tri plana Stančić posebno težište stavlja na one probleme koji su bitni za njegov osnovni radni zadatak, tj. za istraživanje preporodne nacionalne integracione ideologije seljačkog društva u Dalmaciji, kao društva iz kojeg je Pavlinović potekao, kojem je pripadao i na koji je vršio najjači utjecaj.

Sama do sada neuobičajena, uvjetno rečeno, sociološka metoda Stančićeva povijesnog istraživanja ponukala je autora da za neke pojave i pojmove skuje vlastite termine, ili da starim terminima dade donekle drugačije značenje. Da bi čitatelju olakšao razumijevanje svojeg izlaganja, on u uvodnim napomenama tumači neke takove termine. Tako već naslovni termin *nacionalna integracija* upotrebljava umjesto dosada uobičajenog izraza *oblikovanje nacije*, jer smatra da se njime bolje izražava shvaćanje o načinu nastajanja nacije kao o procesu u koji se postupno i na različite načine uključuju pojedine klase i njihovi slojevi (12—13). Već samim tim autor pod temeljnim pojmom *narodni preporod* podrazumijeva »fazu u kojoj čitavo društvo još nije obuhvaćeno nacionalnom ideologijom i u kojoj se u proces nacionalne integracije uključuje uska jezgra sastavljena od pripadnika viših društvenih slojeva« (13). Dosljedno tome i *preporodni pokret* Stančić promatra kao »Vid organiziranog i intenzivnog rada koji ima za cilj da stvori uvjete za uspješno dovršenje te faze nacionalne integracije« (13). Budući da se u čitavoj knjizi bavi nacionalnom integracionom ideologijom morao je protumačiti koje značenje pridaje pojmu ideologija. *Ideologija* je »sistematizirani oblik društvene svijesti«, a »elementi ideologije su pojedinačni kompleksi socijalnih, nacionalnih, političkih, vjerskih, kulturnih i drugih shvaćanja« (13). Prema tome, *nacionalna ideologija* ili pak *nacionalna integraciona ideologija* (kada je u funkciji nacionalne integracije) obuhvaća dijelove ili elemente ideologije. A bitni elementi nacionalne ideologije jesu »nacionalna shvaćanja ili nacionalna ideja koja sadrži kriterije za određivanje opsega nacije i ime koje je simbol njezine individualnosti« (13).

Baš pitanje kojim imenom označiti nacionalne ideologije narodnjačkog tipa postavilo se pred autora ove knjige kao značajan problem. Kod Hrvata su, naime, postojala dva velika sustava nacionalne ideologije, pravaška i narodnjačka sa svojim varijantama. Unutar narodnjačke ideologije: strossmayerovska u Banskoj Hrvatskoj i narodnjačka u Dalmaciji. Stančić se razlikuje od svojih prethodnika koji su se bavili, ako su se bavili, i ovim problemom što on unutar Narodne stranke u Dalmaciji razlikuje dvije varijante nacionalne ideologije: nacionalnu ideologiju gradskih narodnjaka i onu pučke inteligencije seljačkog društva. Sve su one objektivno hrvatske, i po tome što su sve nastale u okviru hrvatskog naroda, a sve su imale i funkciju pomaganja procesa hrvatske nacionalne integracije; ali su se razlikovale po nacionalnoj ideji kojom su težile postići tu integraciju (14). I dok je pravaška ideologija bila hrvatska i po svojoj nacionalnoj ideji i po svojoj funkciji, dotle su strossmayerovska ideologija u Banskoj Hrvatskoj kao i ona Narodne stranke gradskog društva u Dalmaciji bile hrvatske samo po svojoj funkciji, ali ne i po svojoj nacionalnoj ideji. Po svojoj nacionalnoj ideji one su bile južnoslavenske, budući da su zastupale ideju o nacionalnom jedinstvu južnih Slavena. Nacionalna ideologija narodne inteligencije gornjeg seljačkog sloja u Dalmaciji s Pavlinovićem na čelu bila je i po svojoj funkciji i nacionalnoj ideji u cjelini hrvatska (14). U tom smislu autor je i naslovio ovu knjigu *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, a da bi precizirao kako se to odnosi samo na jednu varijantu, onu seljačkog društva, dodao je i podnaslov *Pavlinović i njegov krug do 1869.*

Pošto je tako precizno postavio i obrazložio radni zadatak svoje knjige, autor obrađuje taj zadatak u širokom okviru općeg narodnog preporodnog pokreta u Dalmaciji u svim slojevima dalmatinskog društva, dajući svakako pri tome i više prostora i dublje zalazeći u splet pitanja u vezi hrvatske nacionalne integracije ideologije upravo u onim slojevima hrvatskog društva u Dalmaciji u kojima je Pavlinović prvenstveno djelovao i na koji je imao najviše utjecaja, a to je gornji seljački sloj i njegova pučka inteligencija. Kao gornju vremensku granicu uzeo je god. 1869, kada Pavlinovićeva hrvatska nacionalna ideologija konačno dozrijeva i dobiva svoje uobličjenje u njegovu programu »Hrvatska misa«.

Nakon uvoda autor se kratkim osvrtom od svega šest stranica osvrće na dosadašnje objavljene izvore i literaturu o Narodnom preporodu, posebno u vezi s Pavlinovićem, da odmah zatim prijede na izlaganje rezultata vlastitih istraživanja, što je podijelio na devet poglavlja: I. *Dvije Dalmacije*; II. *Osnovna preporodna generacija*; III. *»Pobratimi« i Regimenta »Ne boj se«* (do revolucije 1848/49); IV. *»U Srbiju, u zemlju slobodnu!«* (1850—1854); V. *Priprava* (1855—1859); VI. *Prve formulacije nacionalne ideologije* (1860/61); VII. *»Mi Slovenci na jugu jedin smo narod« — Pavlinovićev sustav nacionalne integracije ideologije* (1862—65); VIII. *Prijelom 1866. godine*; IX. *»Hrvat i katolik«* (1867—69).

U prvom poglavlju pod naslovom »Dvije Dalmacije« autor uvodi čitatelja na pozornicu zbivanja. Austrijska Dalmacija ni u kom pogledu nije bila jedinstvena pokrajina. Povijesno-geografski mozaik od kojeg

je ta pokrajina bila sastavljena (stara mletačka Dalmacija između Zrmanje i Neretve, sastavljena i sama od tri sloja: stara, nova i najnovija tečevina, povećana je nakon Napoleonskih ratova još teritorijem stare Dubrovačke republike te Bokom Kotorskom) odražavao se je i na ekonomsko-socijalnom planu. Povijesno-geografski razvitak Dalmacije uzrokovao je različite manje pokrajinske i lokalne partikularizme koji su se teško i sporo prevladavali. Iako su se živeći pod istom političkom upravom tijekom prve polovice XIX st. ti različiti sastavni dijelovi donekle suživjeli u jednu cjelinu, ipak i u drugoj polovici stoljeća na društvenom planu ostaje i dalje razdijeljenost na dva izrazito različita društvena sloja. S jedne strane to je društveni sloj primorskih i otočkih komuna s gospodarskim sustavom kolonata sa veleposjednicima i kolonima, te različitim gradskim slojevima (obrtnika, birokracije, slobodnih zvanja i dr.), a s druge strane to je zagorski, »vlaški«, sloj s društvenom lepezom od slobodnih seljaka do serdara. U ovaj posljednji društveni sloj Stančić ubraja i seljaštvo makarskog primorja i Neretvanske krajine. Upravno-politički jedna pokrajina Dalmacija, u društveno-gospodarskom, pa i geografskom pogledu to su u stvari dvije Dalmacije, različite po mentalitetu, običajima, a posebno po govoru (primorsko-otočki čakavci i zagorski štokavci-ikavci).

Za razliku od ostalih istraživača narodno-preporodnih zbivanja u Dalmaciji koji nisu, ili su barem nedovoljno, uzimali u obzir ove razlike, Stančić će tijekom svih svojih razmatranja u ovoj knjizi stalno imati na umu ovu temeljnu podvojenost dalmatinskog građanskog (ne gradskog!) društva. U tome je donekle i pretjerao, život se ne može svoditi u okvire. Posebno upada u oči da nije dao potrebno mjesto seljaštvu primorskih i otočkih općina, jer nasuprot zagorsko-neretvansko-makarskoprimorskom »vlaškom« sloju redovito suprotstavlja primorsko-otočki gradski sloj, u koji se ipak ni po gospodarskom, ni kulturnom, pa ni po jezičnom kriteriju (dok se u gradovima talijančarilo, u selima se govorilo hrvatskom čakavštinom izmješanom tek u leksiku s iskrivljenim talijanizmima) ne može ubrojiti seljaštvo primorsko-otočkih općina. Malo smeta što vrlo često za zagorski sloj upotrebljava kao sinonim izraz »vlasi«, gotovo redovito s velikim slovom često, i bez navodnika, što ne samo da neke može povrijediti, jer je to pejorativan naziv na Zagorce nastao od mletačkog »Morlacchi«, a s druge strane stvara donekle i zbrku, posebno kad taj izraz piše velikim slovom bez navodnika, jer može stvarati privid kao da su još u drugoj polovici XIX st. na ovom području postojali etnički Vlasi.

U okviru svoje podjele na društvene slojeve građanskog društva u Dalmaciji Stančić operira i izrazom »oligarhijski sloj«, kojemu značenje u uvodu nije objasnio. Smatramo da su to nosioci političke i ekonomske moći, ali nije uvijek jasno koga sve autor ubraja u taj sloj, koji je imao svoje pripadnike u obje Dalmacije.

Posebno treba istaknuti da ni svu inteligenciju Stančić ne svrstava u istu društvenu kategoriju. On razlikuje gradsku inteligenciju (duhovnih i različitih slobodnih zvanja) od tzv. pučke inteligencije, svećenstva mirskog i redovničkog koje je poteklo iz puka i ostalo živjeti među seoskim

pukom. No i ovdje se ograničava na pučku inteligenciju iz onog »vlaškog« društvenog sloja, a ne i iz seoskog pučanstva primorsko-otočkih općina, što po našem mišljenju nije potpuno opravdano. Izuzevši franjevce koji su se školovali za svećeničko zvanje u svojim posebnim teološkim školama, u Centralnom bogoslovskom sjemeništu u Zadru školovali su se svjetovni svećenici svih dalmatinskih biskupija. Svi su se oni školovali po istom nastavnom planu, uz izučavanje staroslavenskog jezika i glagoljice, a zatim su vršili župničku službu diljem Dalmacije i svi se oni kako po svojoj izobrazbi, podrijetlu i službovanju mogu smatrati pučkom inteligencijom, a ne samo oni iz zagorsko-neretvansko-makarskoprimorskog područja. Autor je općenito, što će doći do izražaja mnogo više u slijedećim poglavljima njegove knjige, vrlo malo pažnje posvetio značenju preporodne djelatnosti brojnih svjetovnih svećenika glagoljaša i na samom tom zagorsko-neretvansko-makarskom području, kojemu je u ovoj knjizi posvećena posebna pažnja kao području tzv. Pavlinovićeve kruga i njegova najjačeg osobnog utjecaja.

U drugom poglavlju naslovljenom »Osnovna preporodna generacija« autor nas upoznaje s prvim nukleusom Pavlinovićevih sudrugova, suboraca i vršnjaka, kasnijih glavnih nositelja preporodnog pokreta. Jezgru ove skupine činila je generacija rođena od 1830. do 1835. godine. I ovdje Stančić nastoji istražiti koji od njih potječu iz gradske a koji iz seoske sredine i dolazi do spoznaje da se oko polovica iz ove prve preporodne generacije, svi iz seoske sredine osim rijetkih iznimaka, odlučuju za svećeničko zvanje, dok se većina onih iz gradske sredine posvetila različitim svjetovnim zvanjima. Kako su oni koji su se školovali za svećeničko zvanje ostajali kod kuće, tj. u Dalmaciji, gdje nisu prekidali s hrvatskom narodnom tradicijom ponesenom iz svojih obiteljskih domova, dapače nastavili su je njegovati na višoj razini izučavajući u Centralnoj teologiji u Zadru staroslavenski i hrvatski, a u franjevačkim visokim bogoslovskim školama hrvatski jezik, pa im je bila sasvim naravna i hrvatska nacionalna ideja. Dočim oni koji su se posvetili građanskim zanimanjima morali su nastaviti školovanja u tuđini, manjim dijelom u Beču, a većinom u Italiji gdje su na njih snažno utjecale ideje talijanskog Risorgimenta i nove evropske liberalne ideje o razvitku građanskog društva. Tako se je već u toj prvoj preporodnoj generaciji stvorilo idejno dvojstvo, što je kasnije dalo podlogu za oblikovanje dvaju krila Narodne stranke s različitim varijantama nacionalne integracione ideje i različitim društvenim pogledima: krilo Pavlinovićeve kruga s hrvatskom nacionalnom idejom i konzervativnijim društvenim shvaćanjima i krilo gradske inteligencije s južnoslavenskom nacionalnom idejom i liberalnim društvenim shvaćanjima.

U trećem poglavlju obrađuje dosta iscrpno najranije, još đачko i studentsko, razdoblje djelatnosti te osnovne preporodne generacije, okupljene najprije u društvu »Pobratimi«, a poslije u Regimenti »Ne boj se«, kada su se nalazili još zajedno, zadojeni istim duhom, pripadnici obiju kasnijih krila narodnjačke inteligencije, da bi u četvrtom poglavlju obradio njihova nacionalna idejna lutanja. Tada je većina od njih, zajedno s Pavlinovićem smatrala da je mlada kneževina Srbija najprikladnija da bude Piemont okupljanja svih južnoslavenskih zemalja i

pokrajina pod Habsburškom i turskom vlasti, pa se i sami počinju smatrati Srbima. Ovdje autor istražuje žarišta i putove utjecaja srpske nacionalne ideje na ovu mladu generaciju u vrijeme njezina dozrijevanja i formiranja, i korigira u nekim detaljima dosadašnja shvaćanja o ovom fenomenu. Pošto se je nakon tri-četiri godine trajanja srpska nacionalna ideja kod njih izživjela ne našavši u njima ni stvarnog ni emotivnog uporišta, oni se svi vraćaju staroj hrvatskoj ilirskoj ideji pod novim imenom, južnoslavenskim ili samo slavenskim (slovinskim). I kod toga će se različito ponijeti pripadnici buduće pučke i gradske inteligencije. Oni prvi će sagledati hrvatsku nacionalnu ideju unutar opće južnoslavenske, dok će pripadnici kasnije gradske inteligencije, u skladu sa svojim cjelokupnim socijalnim i idejnim fundusom, zadržati južnoslavensku ideju kao svoju nacionalnu ideju (112—113).

U kratkom petom poglavlju pod naslovom »Priprava«, Stančić nas upoznaje s prvim godinama samostalnog rada prve preporodne generacije kao i užeg Pavlinovićeva kruga iz redova pučke inteligencije. U to vrijeme oni su dopunjali svoju naobrazbu, okušavali se u javnom radu u prvim godinama svoje karijere, provjeravali stečeno znanje i prihvaćene ideje u praktičnom životu, tako da su odlučan preokret u političkoj situaciji u Monarhiji, koji je pružio mogućnost zbiljskog nacionalno-preporodnog djelovanja, dočekali kao već iskusni i idejno formirani mladi inteligenti.

U to prvo razdoblje njihove javne političke djelatnosti, koje Stančić obrađuje u VI. poglavlju, padaju i njihove prve formulacije nacionalne ideologije, kao izraz potreba pojedinih društvenih slojeva. Stančić, naime, smatra da su se tada i na ideološkom planu manifestirali svi problemi u nacionalnoj integraciji dalmatinskog građanstva proizašli iz geneze raznih društvenih slojeva i historijskog razvitka dijelova iz kojih je bila sastavljena austrijska pokrajina Dalmacija. Tako su došli do izražaja slavo-dalmatinski smjer primorskih gradova i pravac koji je tendirao prema integriranju Dalmatinaca u talijansku naciju. Nasuprot ovima stajala je južnoslavenska ideologija gradskih narodnjaka, dubrovačko slovinstvo, dubrovački i bokeljski partikularizam i srpska nacionalna ideologija. Kako se je kao najjača pokazala slavo-dalmatinska ideja povezana s talijanskom strujom, a ojačana zbog oslonca na centralističku vladu, to su se sve ostale struje našle zajedno u jednom narodnjačkom bloku. Kratko vrijeme za izborne pripreme za dalmatinski pokrajinski sabor potakla je narodnjake na oštru političku borbu, koja se odražavala i u polemičkim i programatskim spisima i člancima u onodobnoj publicistici u Dalmaciji, ma da svojeg glasila još nisu imali, a isto tako i u organu banovinskih narodnjaka, u zagrebačkom Pozoru. Stančić je iz tog razdoblja nabrojio 56 autora sa 17 brošura i 102 članka, dopisa i sl. u novinama (s. 149). Od 44 Hrvata među tim autorima 23 su iz redova gradske inteligencije, a 21 je pripadnik pučke inteligencije (150). U dosadašnjoj historiografiji, pa i u ranijim Stančićevim radovima, prevladavalo je stajalište, da je općenito kod svih narodnjaka, pa i Pavlinovića, politička i preporodna djelatnost započela na temelju njihove prvobitne južnoslavenske nacionalne ideje koja je bila formulirana kao program u prvom broju njihova stranačkog glasila *Il Nazionale* — Na-

rodni list. Na osnovi analize samo 27 dopisa objavljenih u *Pozoru* u prva tri mjeseca 1861. god., ja sam u svoje doba bila upozorila na neosnovanost takova shvaćanja, jer iz tih dopisa nedvojbeno proizlazi da je već kod tih prvih javnih nastupa dalmatinskih narodnjaka kod njih bila jasno izražena hrvatska nacionalna ideja, jer u analiziranim dopisima i pismima daleko preteže upotreba hrvatskog nacionalnog imena za narod i jezik većine žiteljstva Dalmacije. Ne zbog pomanjkanja hrvatske nacionalne svijesti nego zbog različitih političkih razloga narodnjaci su započeli preporodni pokret pod općim slavenskim i južnoslavenskim imenom. (Usp. čl. »Pogledi na nacionalno pitanje u Dalmaciji 1860/61. god., Marulić VI, Zagreb 1973, 4.) Raduje me što mogu ustanoviti da je i Nikša Stančić nakon temeljite analize daleko brojnije publicistike tih dviju godina mogao doći do istog zaključka, s tom razlikom, što sam ja narodnjake uzela u globalu, a on je precizirao da je hrvatska etnička svijest i nacionalna ideja već tada bila prisutna kod pučke inteligencije, mada je i kod pripadnika gradske inteligencije bilo u upotrebi i hrvatsko ime kao ime za jezik i etničku pripadnost većine Dalmatinaca, ali kao niža, plemenska kategorija, dok su obilježje nacije pridavali jugoslavenstvu (s. 171). Stančić je mogao konstatirati i to, da se tih godina ni dalmatinski Srbi nisu suprostavljali hrvatskom imenu, kada su Hrvati narodnjaci upotrebljavali to ime za sve, pa i za pravoslavne slavenske žitelje uže Dalmacije (178). Ipak, premda srpska nacionalna ideja tada još nije istaknuta u prvi plan, nije bila ni pritajena. No potreba za suradnjom između narodnjaka Hrvata i Srba tada je prevagnula i tada su još bez sukoba mogle jedna pored druge postojati srpska nacionalna ideologija i dvije varijante hrvatske nacionalne ideologije (180).

U VII. poglavlju Stančić obrađuje jedno od najtežih razdoblja u životu Narodne stranke, još u opoziciji, kojoj jedini pravi centar okupljanja znači stranačko glasilo *Il Nazionale*, a taj pada iz jedne materijalne krize u drugu. To je vrijeme posebno teških političkih pritisaka na mladu stranku i preporodni pokret od strane centralističke vlade u Beču, kada se redaju premještanja, otpuštanja iz službe, sudski procesi, pa i zatvori za narodnjačke prvake. Kako u slavo-dalmatskoj političkoj struji, kod tzv. autonomaša još nije bila izbila javno na površinu talijanska iredentistička tendencija, to su autonomaši, koji su u saboru imali većinu, a držali su i većinu općinskih uprava u svojim rukama, uživali jaku potporu vlade, osobito njihovo konzervativno krilo s Lapennom na čelu. U takvim prilikama narodnjaci su prisiljeni na razne kompromise i jedni prema drugima i prema vani. Odrekavši se barem privremeno svojeg temeljnog političkog zahtjeva: združenje Dalmacije u upravno-političko jedinstvo s banskim Hrvatskom, sklapaju s liberalnim krilom autonomaša (Bajamonti) politički savez, liberalnu uniju. Heterogeni po svojem nutarnjem sastavu i prema unutra moraju tada narodnjaci praviti razne ustupke jedni prema drugima. Zbog pritiska vlade i obzira prema liberalnoj uniji u svojem glasilu potpuno mimoilaze raspravljanje o ključnom pitanju svojeg političkog programa, ne pišu o združenju. U tom razdoblju Pavlinović, koji puni stupce *Narodnog lista* svojim programatsko-idejnim člancima, razrađuje i takvu nacionalnu ideologiju svoje stranke, kako ju mogu prihvatiti svi njezini članovi. Ne odstupajući od hrvatske nacionalne ideje, koju su on i njegov krug tako očito

izražavali 1960/61. godine, on u tim člancima u razdoblju između 1862—65. razrađuje nacionalnu integracionu ideologiju na bazi južnoslavenske nacionalne ideje, u kojoj je uključena i hrvatska ideja, ali na nižoj razini. Pavlinović, koji je uvijek bio više ideolog nego praktični političar u sitnim trzavicama dnevne politike, razrađuje osnovna načela svoje nacionalne ideologije u svim njezinim aspektima. »Po tome Pavlinović«, kako kaže autor knjige, »kao pisac priloga u kojima je sustavno iznesen kompletan sustav nacionalne integracione ideologije preporodnog razdoblja ulazi u red svega nekoliko osoba u hrvatskoj povijesti druge polovice 19. st. i razdoblja do 1918. koje su oblikovale cjelovite sustave hrvatske nacionalne ideologije kao što su Franjo Rački, Ante Starčević, Eugen Kvaternik i Stjepan Radić« (208). Stančić u ovom poglavlju vrlo iscrpno i dokumentirano izlaže Pavlinovićev ideološki sustav, ali mi, nažalost, zbog ograničenosti prostora ne možemo to ni u temeljnim crtama prikazati, pa ćemo se zadovoljiti time da citiramo nekoliko piščevih sažetih konstatacija, tek toliko da čitatelji dobiju neku ideju o Pavlinoviću ideologu i o ovoj knjizi koju je vrijedno potruditi se pročitati.

Pavlinović je nacionalni ideolog i kršćanski mislilac pa tako i njegova vjersko-socijalna i nacionalno-politička shvaćanja u njegovoj ideologiji jesu »međusobno isprepleteni organski djelovi jedinstvenog sustava filozofsko-društvenih shvaćanja kao baze na kojoj je izgrađena jedna nacionalna integraciona ideologija« (209). Pavlinovićevo osnovno opredjeljenje jest opredjeljenje za građansko društvo. Bio je protivnik feudalizma, jer je načela bratstva, jednakosti i slobode prema njemu u ljudsko društvo unijelo kršćanstvo. Jednakost je shvaćao kao jednakost prava, jer je klasne i druge nejednakosti smatrao posljedicom različitih ljudskih sposobnosti. Ali je osuđivao »kao protivno načelima jednakosti građanskog društva kad se pojedini slojevi — za što je nalazio primjer u Dalmaciji — zbog svoje materijalne i kulturne superiornosti izdvajaju iz cjeline građanskog društva odnosno nacije i zatvaraju prema ostalim njihovim djelovima« (210), tj. bio je protiv stvaranja oligarhijskog sloja u građanskom društvu. On priznaje naciju kao najviši stupanj razvitka ljudskih 'zajednica', tj. organiziranih ljudskih skupina, (214) kojoj je kao što i čovjeku pojedincu i obitelji sam Bog odredio pravo na opstanak (212). »Pozivajući se na kršćanski univerzalizam on je ostvarenje ideje o bratstvu među narodima vidio u kulturnoj uzajamnosti... Krajnji domet čovječanstva na putu napretka vidio je u 'bratskom savezu svih naroda'... Zbog toga je jedini pravi univerzalizam pripisivao crkvi« (213).

»Kao što je odbacivao feudalizam, tako je odbacivao i komunizam (tada ga je mogao poznavati samo u teoriji, B. Z.-B.)... kao ideju čija bi realizacija prekinula tok napretka čovječanstva... Komunizam je tumačio kao negaciju osobnih sloboda i obiteljskih prava, a time kao negaciju kršćanskih načela i povratak poganskim načelima« (213).

Što se tiče Pavlinovićeve nacionalne ideologije prema Stančićevoj procjeni »južnoslavenski okvir jedna je od konstanta Pavlinovićevih nacionalnih i političkih koncepcija, ali taj okvir kod njega u različitim razdobljima ima i različite značajke« (216). U razdoblju koje autor prika-

zuje u ovom poglavlju, tj. 1862—65. god. ono ima značenje nacije, i to u prvom redu zbog »problema hrvatske nacionalne integracije na dalmatinskom tlu. Njome je Pavlinović pokušao rješiti dvojnost nacionalne ideologije u Dalmaciji, izići u susret potrebama nacionalne integracije u gradskoj sredini, te regulirati pitanja srpsko-hrvatskih odnosa« (216). Ipak, Pavlinović je već tada dobro uviđao da nacionalni integracioni procesi na slavenskom Jugu objektivno vode formiranju više nacija, pa je osuđivao tendencije koje su išle za tim da od 'plemenskih' cjelina stvore zasebne nacije. Odatle i njegova tadanja osuda 'ubojite srpske osebnosti'. Jer »Pavlinović koji nije potisnuo svoju hrvatsku svijest, ali ju je zbog problema u procesu nacionalne integracije kod dalmatinskog građanstva i pod utjecajem narodnjačke ideologije kako ju je u banskoj Hrvatskoj formulirao Franjo Rački bio spreman potisnuti na razinu 'plemenske' svijesti, nije ni od Srba mogao zahtijevati da se odrekne svog srpskog osjećaja. Želio je jedino da ga i oni smjeste u okvir nacionalnog jugoslavenstva« (218).

Pavlinović je bio dovoljno realan čovjek da ocijeni i veliko značenje gospodarske snage u učvršćivanju nezavisnosti nacija. U gospodarskoj snazi naroda vidio je »faktor koji daje sigurnost i stabilnost procesu formiranja nacija, jer daje snagu građanskom sloju i puku« (228). Jednako tako smatrao je i vjersko čuvstvo kao snažan podporanj nacionalnom radu. Priznavao je, istina, da »može biti i 'poštenih i značajnih maloštvalacah i malovjeracah', ali je tvrdio da u 'većih i sretnijih narodah rodoljub bez vjere smrtno je zvono narodu svome'« (230).

Pavlinović se tada još nije obraćao izravno pučkim narodnim slojevima, ali je o njima sudio kao o onima koji se u budućoj etapi narodnog razvitka imaju uključiti u aktivan nacionalno-politički rad. Ipak je predstavnik i tog sloja uzimao u obzir u svojoj ideologiji u njegovim popularnim člancima-dialozima, iz kojih se vidi da oni iako još ne poznaju nacionalnu i političku problematiku znaju o njoj zdravo rasuđivati. Po Pavlinovićevu mišljenju puk nije tada još mogao biti samostalan politički faktor uslijed svoje neobrazovanosti, ali ga smatra »pripadnikom one dragocjene rezerve koju će 'rodoljubi' s vremenom — širenjem prosvjete, afirmacijom izvornih vrijednosti puka i političkim odgojem — dovesti do pune nacionalne svijesti« (231). U ovome smislu držim da je sasvim opravdano smatrati Pavlinovića pretečom braće Radića, kao što sam jednom usput nabacila, a na što je Stančić negativno reagirao. (Usp. moj članak: Ekonomska osnova političkog programa Narodne stranke u Dalmaciji — zbornik »Dalmacija 1870«, Zadar 1972, s. 51. i Stančićev prikaz tog zbornika i osvrt na navedenu radnju u »Hist. zborniku« 25—26, Zagreb 1972/73, s. 536). Ta upravo su braća Radići bili oni budućí Pavlinovićevi »rodoljubi« koji su po Pavlinovićevoj metodi, širenjem prosvjete, afirmacijom izvornih vrijednosti puka i političkim odgojem seljački puk čitave Hrvatske doveli do pune nacionalne svijesti i učinili ga političkim subjektom.

Svoje mišljenje o Pavlinovićevoj nacionalnoj ideologiji 1862—65. god. Stančić je na kraju ovog poglavlja sažeo u konstataciju da je ona tada bila »po nacionalnim shvaćanjima južnoslavenska, u političkom pogledu građanski liberalna, a u socijalnom pogledu konzervativna« (267).

U VIII. poglavlju ove knjige autor obrazlaže uzroke koji su potakli Pavlinovića da 1866. god. učini značajan zaokret u svojoj nacionalnoj ideologiji. Gledano u okvirima Monarhije bio je to slom centralizma i popuštanje pritiska upravopolitičkih vlasti na stranačke prvake. U domaćim dalmatinskim relacijama izbila je na javu otvorena talijanska nacionalna orijentacija dijela autonomaša, zatim sve otvorenije nastupanje i dalmatinskih Srba sa svojom srpskom nacionalnom idejom, pa i njihovo prijanjanje uz srpsku nacionalnu propagandu koja je dolazila iz kneževine Srbije i posebno iz Vojvodine, a koja je u svoj program uključivala čitavu Dalmaciju s hrvatskom narodnom većinom. U takvim okolnostima Pavlinović počinje napuštati južnoslavensku nacionalnu ideju kao neadekvatnu stvarnom političkom razvitku među južnim Slavenima, štoviše, kao hrvatsku političku iluziju opasnu za opstanak hrvatskog naroda, te se okreće svojoj prirodnoj hrvatskoj ideji dajući joj sada mjesto nacionalne ideje u širim okvirima južnoslavenskog i slavenskog bratstva.

Nije jasno zašto autor uporno ustraje u tvrdnji da je ova hrvatska nacionalna ideja bila ideja »seljačkog društva Dalmatinske zagore, Makarskog primorja i područja Neretve« (273) i time implicite tvrdi da u seljačkom društvu primorsko-otočkog dijela Dalmacije hrvatska ideja tada nije postojala. Vjerujem da bi temeljito istraživanje izvornog materijala s ovog područja to demantiralo. Što se tiče osobnog Pavlinovićeve upliva, istina je da se on na ovom, kako Stančić kaže »vlaškom« terenu najčešće kretao, možda i najbolje osjećao, no isto tako je istina da su njegove ideje širene ne samo živom nego i pisanom riječi i da su imale odjeka širom čitave Dalmacije, što i Stančić na drugom mjestu priznaje (s. 339). Sjetimo se samo da je među svoje najbliže prijatelje kod kojih je gostovao brojio Tomu Didolića iz Selaca na Braču i Niku Dubokovića iz Jelse na Hvaru. Ta u Jelsi je 1868. god. prigodom otvorenja tamošnje čitaonice održao poznati svoj govor u kojem je javno izložio nove smjernice svoje nacionalne ideologije. Pa iz otočke gradske sredine, iz Starigrada na Hvaru, uzeo je i svojeg kasnijeg najpouzdanijeg suradnika, glavnog urednika *Narodnog lista* don Jurja Biankinija.

U ovom razdoblju od 1866. do 1869. Pavlinović je još dosta suzdržan, on još uvijek ima mnogo obzira prema domaćim Srbima, ali budno prati zbivanja na slavenskom Jugu i sve više dolazi do uvjerenja da politika Narodne stranke u Dalmaciji i Hrvatskoj uopće mora postati izrazito hrvatska, ako uopće hoće biti narodna. Tada u njemu dozrijeva odluka da u dogovoru s nekim najbližim suradnicima — nama danas nepoznatima — koncipira jedan idejno-politički program koji bi služio kao platforma za usmjeravanje političkog rada Hrvata uopće, a onih u Dalmaciji posebno. Tako nastaje njegova »Hrvatska mîsa« koje smjernice i glavna načela Stančić će izložiti u posljednjem poglavlju svoje knjige, a s time u vezi i izmjenju metode budućeg Pavlinovićeve djelovanja.

Ne možemo na ovom mjestu izlagati ovaj vrlo zanimljiv Pavlinovićev politički program. Sam Pavlinović je jednom napisao da bi se sav njegov sadržaj mogao izraziti riječima: Hrvat i katolik. Mi ćemo još nadodati za orijentaciju čitatelja i uvodne teze, koje je kao stožerne točke

programa Pavlinović stavio kao motto ispred ovog spisa, a glase: »Hrvatí hoće hrvatsko pravo: I. Samostalnost Hrvatske, II. Cjelokupnost Hrvatske, III. Ustav hrvatski.« Nakon kratko formuliranog programa dodao mu je obrazloženje (on ga naziva »Razbor«), u kojem dosta iscrpno, navodi stvarno stanje i ideja i političkog razvoja među južnim Slavenima, posebno među Srbima, i to s razloga što je u južnoslavenskoj nacionalnoj koncepciji pređašnje etape razvitka Pavlinovićeve nacionalne ideologije upravo hrvatsko-srpsko zajedništvo činilo osnovicu južnoslavenske koncepcije. Razočaran i opomenut razvojem idejno-političke situacije kod Srba, koji su bili ne samo protivni južnoslavenskoj nacionalnoj koncepciji nego sve otvorenije težili za ostvarenjem velikosrpskih političkih planova kojima su atakirali na integritet Hrvatske uključujući i čitavu Dalmaciju, Pavlinović se okreće hrvatstvu kao jedinog životnoj hrvatskoj nacionalnoj ideji. On usmjerava odsada idejno-politički rad na jačanje hrvatske nacionalne individualnosti, ne protiv drugih, nego uz druge južne Slavene, imajući na umu uvijek južnoslavensku uzajamnost i kulturno zajedništvo.

Obrazlažući Pavlinovićevu nacionalnu ideologiju izraženu u programu iz 1869. god. Stančić upozorava kako je pogrešno hrvatsku nacionalnu ideologiju Mihovila Pavlinovića miješati i poistovjećivati s pravaškom ideologijom, jer »to su dvije različite hrvatske nacionalne integracione ideologije s dva različita sustava vrijednosti« (338). Pavlinović nije negirao Srbe u Hrvatskoj poput pravaša, upozorava Stančić, mi sada on nije napuštao jugoslavenstvo, samo mu je sada namijenio drugu ulogu. Pogotovo se razlikovao od pravaša po političkim sredstvima, pa se je još i sada Pavlinović radije pokušavao dogovoriti o zajedničkom radu s hrvatskim 'praktičnicima' iz Strossmayerova kruga. No kako su i ti krugovi kao i gradski narodnjački krugovi u Dalmaciji odbacili njegov program kao neprikladan vremenu i pogibeljan slozi, Pavlinović je morao prihvatiti tu činjenicu. Njegov program nije postao platforma rada Narodne stranke u Dalmaciji, pa će ubuduće on »održavati i učvršćivati veze sa svojom socijalnom bazom, gornjim slojem seljačkog društva Dalmatinske Zagore, Makarskog primorja i Neretvanskog područja, u vodstvu stranke sam će se — i uz podršku Koste Vojnovića — boriti za svoj pravac, a u gradskoj sredini djelovat će preko nižeg svećenstva u kojem će nalaziti podršku i pojedinaca svojih prijatelja iz redova građanstva i gradske inteligencije« (339).

Na kraju VI, VII. i IX. pogl. svoje knjige Stančić je dodao po jedan prilog iz Pavlinovićevih programatskih članaka i spisa, pa i spis »Hrvatska misao«. Knjiga je opremljena indeksom imena a ima i dosta opširan sažetak na njemačkom jeziku. Posebnu vrijednost predstavlja iscrpan popis izvora i literature na 11 stranica. Završavam ovaj prikaz konstatacijom, da je ovu knjigu, uza sve eventualne zamjerke, vrijedno i korisno pažljivo pročitati.